

СІДНЕЙ — АВСТРАЛІЯ

ІВАН СТОЦЬКИЙ

ПОТОЛОЧЕНІ ХЛІБА

(Нариси й оповідання)

СІДНЕЙ 1954

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

«ВІЛЬНА ДУМКА»

IVAN STOCKYJ

TRAMPLED HARVEST

Sketches and Novelettes

SYDNEY, 1954

Printed by the Free Thought
688 New South Head Rd., Rose Bay, N.S.W.

Хай критик не шукає на цих сторінках великої літератури.

Пишу для поколінь, щоб зберегти сліди сталінської епохи.

Автор

ПРОЩАЙ!

Було це літньої гарячої ночі, коли цвіркуни так настирливо тюркали, і туман легесеньким димком слався по землі.

Степан прощався з батьком, матір'ю, братами, сестрами. Декілька разів підходив до матері, цілував і дивився. Хотів назавжди затямити рідне, дороге, ласкаве обличчя.

А вона така змарніла, така сухенька, з простягнутими до нього руками плакала і все промовляла:

— Сину мій, сину!

Степан стояв, не рухався і вдивлявся в неї, поки батьків голос не зрушив:

— Ну, сину, поспішай.

Споглянув сумні, заплакані обличчя.

Зідхнув, узяв у руки клуночок, що в нього мати поклала цибулі та хліба. Хотів сказати — «Прощайте» — але в горлі щось здушило і виступили сльози.

Повернувся й пішов.

В хаті щось скрикнуло, ойкнуло . . .

За хвилину вибігла мати, догнала його за ворітьми, ще раз поцілувала в чоло. Витягла з пазухи засмальцьований вузлик і ледве промовила — «На, пригодяться».

Степан взяв і пішов. А вона стояла, ламала руки, промовляла:

— Сину мій, сину!

Слова долітали до нього, краяли йому серце. Він механічно витяг з кишені вузлик і розв'язав.

«Пятнадцять срібних карбованців» . . .

— Бідна матуся! Ось які скарби залишилися від тридцятилітньої праці для сина.

Ще дужче здушило в горлі.

Ішов чагарником понад ставом. В леваді прокричав пугач. З-під ніг вилетіла сонна пташка, жалібно заскиглила, впала в чагарник. Знов тиша. Тільки турботливий місяць, сторож нічних скитальців, старанно освітлював дорогу.

Думки, думки . . .

. . . Осінь. Зелені руна озимини. Соняшний день ткав біле павутиння. Воно розліталось, сідало на дерева, кущі, худсбу, людей. Інколи на сбличчя. Береш, знімаєш, а воно розривається, тягнеться за руками, обличчям, одягом. Було тоді і радісно й приємно. Він ішов з батьком записуватися до школи. В нових черевиках, у святковому одязі. Який він був тоді щасливий, радісний і навіть гордий перед товаришами.

Вгорі летіли журавлі.

Кррр . . . Кррр . . . Кррр . . . — доносилося сумно.

Що то, тату? — питався.

— То журавлі, сину — ласкаво відповідав.

— А чому вони, крукають?

— Тому, що кидають своє гніздо, свій рідний край і сумують, тужать за ним — пояснив батько.

«Так, сумують, тужать за рідним краєм навіть птахи. А я ж людина!

Запекли сльози.

Нарешті Кораблева вершина, кінець села.

Обернувся, глянув на рідне село.

— Чи доведеться тебе бачити знову? Чи приголубиш мене знову, як голубила в дитячих, юнацьких роках?

Ні, мабуть ні!

Не почую вже приємного скрипу воза! Не здзвенить уже в руках коса, і не відчую запаху барвистих степів. Не зустріну вдосвіта так радісно сонця, не вмюся степовими теплими дощами.

Прощай! Прощай, рідне село! Ти мене випестило, викохало і своїми простими селянськими звичаями влило в мої жили любов до Матері — України.

Нахилився, взяв у руки грудочку землі.

— Прощай і ти, земле! Твоя тяжка праця гартувала мої нерви, мій розум.

Благослови ж мене в далеку путь, невідому мандрівку, між земляками, а можливо на чужині будувати нове життя.

Обережно заховав у вузлик землю і востаннє глянув на рідне село.

— Прощай . . .

І посунулась полтавським шляхом стареча хода молодої постаті.

Десь громами відзивалися гармати.

Постать посувалася все далі й далі на захід.

ПОТОЛОЧЕНІ ХЛІБА

Роман стояв на межі. Він був у полотняній сорочці, у широких, матнистих штанах і в юхтових чоботах. Від чобіт несло трохи дьохтем. Роман гладив звислі товсті вуса й дивився на хліба. З-під солом'яного бриля на смаглюватому обличчі розпливлася задоволена усмішка.

Прямо перед ним буяла його праця. Ось кланяється пшениця важким колосом, зеленим морем хвилюється ярина. Ген самоцвітами переливається сінокіс.

Роман твердими пальцями розстрібає комір. Подув вітерець, обвіяв його ніжністю і забрався в ярину, колише зелені гриви надутовусих ячменів. Раптом метнувся, завихрив на межі і вскочив у жита, грається колосками, перебігає з колоса на колос. Далі перескочив через пшеницю і знову опинився коло Романа. Вітер приніс запах чебрецю й волошок. — На, пий!

Романові від духмяного степового запаху лоскоче в носі. Він чує, як прибуває сила, як б'є струмом кров.

— Земле, як я тебе люблю! — Пригадав слова батька. «Сину, люби землю, з'єднайся з нею душею і тілом. Лише тоді знайдеш справжнє життя і відчуєш невимовну радість».

Увійшов у пшеницю. Вона стеблиста та густа. Миша не пробіжить. Колос майже чверть.

Роман зриває колосок і кладе його на руку. Рука чує важучість. Лежить гранчатий, золотавочорний.

Остюк скрябає долоню. Колоски високої пшениці торкаються обличчя. Роман відчуває на вусах остюки.

«Буде пудів триста» — міркував, знімаючи остюки з чорного, як антрацит вуса. — «Хвалити Бога, врожай гарний. Коли б лише вдалося зібрати. . . Фронт недалеко.

Зупинився на сінокосі. Серце радувалася. «Трава в цьому році на рідкість. Вся в пояс. Копиць з двадцять буде. Трохи запізнився з косовицею».

Зняв бриля. Вітрець шарудить-ласкає обвітрене обличчя, куйовждить чуб. Сонце сліпить очі.

— Боже! Як хороше й утишливо на світі!

У Романа пробуджується молодість, він пригадує минулі роки Визвольних змагань. Тоді він був ще молодий. Обухом за одним махом бика валив на землю. Найкращий запівайло був у першій чоті першого куреня. За бойові заслуги має Симона Петлюри хрест. . . — «Коли земле станеш вже нашою?.. Бились, як леви... за кожне обійстя, за кожний морг... Земле, Україно наша! Скільки проллялося крові за тебе?!..

Розмовляючи з землею, викладаючи свої почування Роман прямує на толоку. У травах западпадьомкала перепелиця «Пад-па-дьом!.. Пад-па-дьом!..». До неї відгукнувся перепел. «Хав-вах!.. Хав-вав!.. З-під ніг випорхнув жайворонок, він піднявся у блакить неба й залився співом.

Проїшовши ячмінь Роман спускається на низ і йде м'яким килимом низотрав. Йому зустріч різ-різними тонами співав степ.

Дивився на лози. «Гарна роща. Трохи запашена. Треба сказати Наталці, щоб худоби не пускала в лози.»

Від лози Роман пішов на толоку.

— Де ж це Наталка?.. Худоба сама. Чи не заснула часом?.. От бісової личини дівчина!.. Наталко!.. Наталко!.. — Вона не відгукувалась. Лише луна степом «Наталко!.. Наталко!..».

За хвилину заворушилися лози і звідти вистрибнула Наталка.

— Ти в лозах лазиш, а худоба шкоду робить.

— Я хотіла, татусю, вас налякати і залізла. А ви вже й почали... — Вона надула губи, але зараз же блиснула очима й пострибала у лози.

— Татусю, дивись який я вінок сплела! Я й пісню склала до нього.

Весна, весна полоняночка,
що ти нам принесла?

Я дівчина подоляночка,
поклін тобі принесла.

Сонце припікало. Наталка погнала корови на обід. Роман залишився ще. «Треба буде сьогодні з кухви вибрати жито й відвезти до млина... принаймі, щоб вистачило борошна до Спаса». Він, міркуючи, обходив коноплі. Він від конопель ще зайде на грядки, а там вийде на стежку й додому. Слава Богу по службі, вже давно з церкви вийшли. Вже пора й обідати.

За Сагайдачними горами відгукнулися кулеме-ти, і з лісу вдарили важкі гармати. Гармати били просто степом.

Роман від несподіванки розгубився. Він не міг зорієнтуватися хто б'є з гармат і де є позиція бою. Стрільна, що падали степом показували, що смуга бою захопила й Царину. Треба щось робити.

З жита виїхали два вершники й побачивши Романа прискочили до нього.

— Кто есть в селе?

— Ранком були ваші.

— Кто ваші?! А ти хто?.. Ах ти фашистська морда!.. — вибухнув люттю москаль.

Роман зрозумів, що сказав зле.

— Вас западніков всех нада вивешать!..

— Та я хіба що... Я лише сказав, що в селі ваші-совети.

А тебе хочеться фашистов?!.. — Він потягся рукою до кобури.

— Да брось! Пусть живьот!..

— Товаришу! Змилуйтесь!..

Глухо тріснув постріл.

Гарматні набої важким стогоном лягали на стеблесті хліба.

Роман лежав горілиць. Йому хотілося пити. У нього в горлі пересохло. Він час від часу розкривав рот й неповоротким язиком облизував сухі губи. З грудей, коли він дихав витікала чорна запечена кров.

Житами замигали із зірками картузи. Солдати пробігли царину й залягли за фосою у корчах.

Бій розпалювався. З корчів частими шеренгами строчили кулемети. Стрільна з голосним виттям перелітали над Цариною і з гуркотом падали за фосою у корчах.

Раптом усе затихло.

Роман із заплющеними очима доходив.

Пахло землею. У хлібах лежали вбиті. На сонці на трупах засихала згусла кров.

За хвилину поповзли танки. Вони вгрузали глибоко в чорнозем і толочили широкими лапами високі стеблесті хліба.

КОЛОНИ ЙДУТЬ...

.... Ідуть колони за колонами: сірі, похилі, безнадійні. Від тисяч ніг Клепачівський шлях куриться хмарами пилюки, і висока темна заслона затигла небо, глибоко-глибоко аж у хвіст колон. Попеляста тягуча задуха сідає густим дощем на плечі, чуби, легені.

А вони йдуть без кінця, без краю... Чорні, обідрані, голодні. Напружували останні сили, опиралися на плечі друзів, на паліччя, — йшли туди на захід і заповнювали німецькі концтабори.

Йшли, ні, не йшли, а тяглися, лізли і на шляху випивали багна, калюжі, а бурякові поля миттю зникали й чорніли, як після черви.

Їх били гумами й паліччям. А вони тяглися й тяглися. Зі сльозами, прокльонами, благанням.

Коли ж кінець? За що?..

— Не вернемося, ні, не вернемося, Тарасе. Це звірі, а не люди, — ледве чути з грудей сухі слова.

— Так, звірюки!

І бачить Тарас, що у дядька Юхима пожовклі очі і, як у мерця стислі й бліді уста.

— Дядьку, Юхиме, вже недалеко, кріпиться... Ген видно село... Можливо, відпочинок буде... Беріть-ся за мене...

Юхим опирається на дебели й широкі Тарасові плечі.

Кру-кру-кру...

Тарас обтирає щораз частіше й частіше піт з обличчя й тяжко дихає.

«Коли б швидше до села»... Дивиться набрякнутими безсонними очима на трофеї.

Не так давно тут шугали танки, грізно дивилися в небо гармати, панцеробойні... А сьогодні спустошення — ідуть раби...

«Деж наші Мазепи, Хмельницькі, Петлюри?!...»

Ятриться у Тараса серце, болісно дивляться по червонілі очі.

На телефонних дротах висять роздерті гимнастерки, зіпсовані протигази, шматки похідних сумок, стирчать розчахнуті стовпи. Зяють чорні вирви. Тягнуться зміями у невидиму даль шанці, протипанцерні рови.

Якось кумедно розкидані артилерійські передки. Між ними перемішані гармати. Вони, мов пси, що зібралися вити, підняли вгору голови й заклакли. Виліскуються проти сонця занурені носами в землю, з розвернутими жерлами важкі танки. Вздовж дороги симетрично горбкують наїжені бункери. Їхні верхи подьобані і в струпах, наче хворіли віспою.

І до болю смішно виглядає поміж панцерними потворами, білими плямами, чорний димар. Він — як пустельник у пустелі.

Дивна історія! Де взявся цей пустельник у цій родючій країні, країні яблунь, пшениць і синяви неба?...

Тарас не може цього збагнути. Його розум не може примиритися з цим.

«Для чого ж п'ятирічками мучили людей?.. Для кого і для чого ж кували метал?.. Хто винен цьому?.. Хто?..»

Кру-кру-кру...

У вічі моторошно лізе велетень-людина, він вп'явся цупкими пальцями у землю і так задубів. Поруч у канаві юнак. Він зовсім ще дитина, розпростер руки й сміється.

Сміється з сонця, з жайворонка, з людей...

З кишені його брудних штанів видніється, на вигаптованій хустині, обличчя дівчини.

Вона теж сміється: Яке смішне й химерне життя.

В голові зринає наказ: «Товаріщі!.. Сжігайте і унічтожайте на путі всьо. Храніте для себя последній патрон. Етім ви спасьоте родіну».

У Тараса на шматки крається серце.

На ланах Европейської Житниці зударилися два закляті модерні вороги і толочать танковими лапами стеблисті, високі хліба.

На обличч'я як жовч, розпливається гіркою усмішкою біль.

«Знову, Україно, твій степ забіліє черепами і заросте бур'янами».

— Ех, хочби, Тарасе, недокурок де попався, — це авіоконструктор з Одеси. У нього античне обличчя і розкуйовджений, поетичний чуб. Конструктор дивиться ввесь час вниз. Інколи підводить очі й попереду себе зупиняє їх на скривавленій сорочці товариша. Від ходи сорочка у роздертих місцях розходиться і він бачить упоперек спини на білій шкірі чорні криваві смуги.

«Вже довго не виживе» — констатує чи то розум, чи зір, і опускає очі знову донизу.

Спереду ліг хтось трупом.

Заколивалися колони, загунали гуми.

— Та не бий, це ж люди!... — Тарас не доказав, відчув на спині пекучу смугу.

— Льос, льос!.. Швайне!..

Тарас почуває нестерпну біль, сохнуть губи.

— Хочби крапельку води... Конструкторе, тікаймо, бо загинемо.

— Льос, льос!.. — гукають гуми.

«Яка чудернацька сполука. Гуманізм і сіра гумова палиця... Готи й нова Європа!.. Майн Кампф!.. Як безглуздо й чудно вимовляється у ХХ сторіччі найвищий ідеал людства — «Людина». Ба, її немає, є лише сліпі, сірі істоти... Хто боїться смерти, той завжди буде рабом. Де це я читав? Хто це писав?..»

Тарас напружує мозок.

«Ні, я житиму! Мушу жити!.. Я сьогодні порву кайдани і піду на Голготу за цих плебеїв».

— Тарасе, сину, перекажи дома, що... — Юхим не доказав і повалився безсилий на землю.

— Що з вами?!..

Ляснув сухо постріл.

Тіло затіпалося, і Юхим, витягаючись, повернувся лицем до сонця. На переніссі чорніла кривава цятка і лівою щогою гадючилася свіжа кров.

— Завіщо?!.. Що він злого зробив вам?.. — і потекли у Тараса сльози.

— Вбивці! Спи Юхиме... —

— Льос! Швайне!..

...Масне волосся пасмами спадало Тарасові на блідопляме обличчя і лізло йому в очі.

Назустріч — набої, телефонні апарати, похідні аптечки і з розірваними черевами люди.

Над ними літають круки і сновигають пси.

З неба розпалений диск сонця по-диявольсьькому розпікає повітря. Воно задушливе, млосне, тяжить над землею, і — рідшають у колонах люди.

А вони йдуть і йдуть...

І М Е Н И Н И

У відчинене вікно дивився листатий ранок.

Тількищо зійшло сонце, і прозелень юних яворів одяглася в позолочену митру.

Петро Іванович щойно встав. Ще в нічному халаті та в пантофлях. Він сидів під яблуною на лавці і задоводено вдихав повними грудьми пахощі саду.

Він декілька раз ще вдихає у груди п'янке повітря, відкидає голову на спинку лавки й заплющує очі.

У садах у білому шумовинні пінилася весна. Повітря сотилося ніжними пахучими парфумами. В бузку сіроперий скрипаль кінчав недоспівану пісню.

Бузок...

Усміхнулися куточки губ, і попливли біленькою хмариною спогади.

Був тоді теж ранок, але такий, який вже ніколи не прийде. Синьоокий, перетканий пахощами, закосичений квітами.

Там, на тій лавці, що над нею звисли блакитні китиці бузку, сиділа вона, — Ольга.

Він молодий, повний життя, підійшов до неї, уклонився й сів на другому кінці лавки.

Деякий час сидів мовчки. Йому хотілося заговорити до неї. Та вона перша звернулася.

— Скажіть, будь ласка, цей будинок ваш?

— Ні, житлового кооперативу.

Помовчав трохи і додав: — А ви хто будете?

— Я приїхала до тітки в гості. Вона в цьому будинку живе.

Так вони познайомились.

На прощання виломив гілочку бузку і дав їй. — Візьміть! Хай буде наше знайомство таке усміхнене, як цей цвіт.

Коли зацвів удруге бузок, вони одружилися. Скільки радості і смутку вони пережили вкупі!.. Сьогодні вона іменинниця...

Петро Іванович встав і пішов у хату. Через пів години він був уже на вулиці.

В місті гомінко й весняно відзивалися залюднені пішеходи, майоріли дитячими голівками парки.

Розстібнув комір. Чув, як буяла весна.

У крамниці Наталя Григорівна, товаришка його дружини, даючи йому в руки рясну китицю білих троянд, побажала їй щасливих днів та багато років прожити.

Купив ще флякон парфумів і радий повертався додому.

Яка вона буде рада!..

В тюлевій тканині пливли спогади минулого життя.

Ось перші дні одруження. «Любий, давай обоє заприсягнемо перед образом, що до смерти не відмовимося від Святої Ідеї Хмельницького, Мазепи, Петлюри, а будемо різними засобами її просувати в люд».

Згадав її оповідь, як вона підчас Єфремовщини, коли гриміли скрізь арешти СВУ, вийшла на демонстрацію «октярбських праздніков» з синьожовтою стрічкою.

— Як хороше виглядає на такому тлі комсомольський значок! — захоплюється тов. Коган, секретар комсомолу.

— А хочеш?.. Я можу тобі його причепити. —

...Яка була замолоду, така й тепер залишилася. Занадто відверто захоплюється національними справами

Раптом завили сирени.

Бігли пішеходами люди. Тікали з парків матері з дітьми, шалено мчали вулицями авта.

А сирени кричали: Літаки! Літаки!

Петро Іванович біг разом з людьми.

Металеві потвори розпнявши широкі крила йшли на спад. Від моторів здригався небосхил, а синява неба вкрилася сизими полосами диму, що виходив з вихлюпних труб.

Нараз шалений гук. Задвигтіла земля і скажено вирвалися в небо вогнянодимові стовпи.

Петра Івановича кинуло на землю.

Коли він встав, дивно стирчав обсмалений берест, біля нього лежало два трупи. В кінці вулиці валував густий чорний дим. На зустріч димові з побічного завулку вискочили кіннотчики й біля вирви загарцювали.

Він відчув в роті терпку ропувату слину. Шуміло у вухах.

В задусі мряки й диму він вбіг до найближчого бомбосховища.

• • •

Коли Ольга встала, побачила на столі клаптик паперу, на якому було написано:

«Олю, я пішов до міста. Чекай. За годину вернуся.

Цілую, Петрусь».

Читаючи цю записку, вона здогадувалася, що він пішов купити подарунок.

Їй хотілося теж зробити йому приємність. Але яку?.. Одягну те вбрання, що він любить.

Вона підійшла до гардероби, відчинила і стала одягатися.

Яка буде для нього несподіванка! Вона вже не одягала цього вбрання від того часу, як директор школи сказав: «Ви краще, Ольго Олексійовно, у ньому не ходіть. Від нього віє петлюрівщиною».

Коли одягнулася, підійшла до дзеркала. Там стояла сгронка, висока в українському строю панночка.

Від задоволення розтулилися у неї уста, і показала рівні білі зуби.

Вона глянула ще раз у дзеркало і засоромилася: — Їй бо подумаютъ люди, що фарбуюсь, — щоки ще дужче заглибилися. — Хай думаютъ. Хіба винна, що такою вродилася?..

Вона стала начіпляти намисто. «Воно мені так до лиця».

Та не встигла вона начіпити його, як завили сирени.

Вбігла до кімнати сусідка.

— Літаки! Тікаймо! — крикнула і зникнула у дверях.

Ольга від страху розгубилася.

В повітрі зашуміли бомби. Вона впала, стиснула зуби і заплющила очі.

Збоку вдарило громом і затріщало. В хаті посипався тинк... Дзвеніло в вухах... У протилежному кутку нявкав жалібно кіт.

Вона вискочила з хати і кинулася до льоуху.

Хвостаті бомби, прорізуючи повітря, знову впа-ли на місто.

• • •

Петро Іванович підходив до свого будинку. На його обличчі пробігали нервові зморшки.

Невже!?

Йому хотілося швидше побачити свій будинок, але сусідський двохповерховий будинок його заступив.

Ой! — Кольнуло в серце і засіпало під оком.

Він став.

Чув, як хижачи довбали череп, як хтось надавлював камінням йому легені.

Він стояв, боявся йти далі. Десь далеко від дтонації корчилася земля.

Обтер піт і обважнілими кроками ввійшов на подвір'я.

На подвір'ї скрізь віяло пусткою. Там, де стояла хата, роздертою пащею чорніла піч, поруч зяяла глибока вирва.

Петро Іванович широкими, розкритими очима шукав дружину.

Йому налилися кров'ю повіки й потемніло в очах. Він побачив недалеко льоху Ольгу. Вона лежала мертва.

— Олю! — Він упав ниць і припав до холодного чола.

— Олю, прокинься!

Вона не чула, вона лежала довга, випростана.

— Олю!..

Він гладив чорну косу, і на білі троянди капали гарячі краплисті сльози.

НА КОРДОНІ

Станція Північна — кордон України й Словаччини.

Чіпка стоїть на роздоріжжі під розпеченим сонцем. З волосатих грудей у нього одна за одною стікають краплі. На животі і на спині сорочка, як жлющ.

А валка і не стоїть на місці і не рухається. Проїде два-три метри і, — стоп. Десь зробилася «пробка».

У душному повітрі крики і вереск. До того гамору приєднується неприємний скрип возів, ревіння прив'язаної до возів худоби й іржання коней. Отой натовп, так можна окреслити цю валку, з клунками, з візками, з валізами, автами тягся, ліз, пропихався на потойбічний беріг Попраду.

Чіпка відсапувався:

— Ну й спека! — Зернистими краплями по обличчі котився з нього піт.

— Пане, візьміть, будь ласка, мої речі! — Чіпка до дядька з щетинуватою бородою, що обперся на полудрабок і курив люльку.

— Візьміть, заплачу!... Дві валізи всього, — небагато.

— Гм! — випустив з рота дим.

— Воно, бачите, можна... та той... конячина вже не потягне. Бачите не віз, а ціла гора, — ткнув пужалном на хуру. — Та й колесо геть чисто розсипалося, двох спиць бракує.

— У мене небагато — всього дві... заплачу. — прохав Чіпка.

— А звідки ви?

— З Волині... Дубно, чули?

— Гм! Земляк, та й ще й близький... Що ж із вами зробити?! Ну, коли примостите де, то кладіть.

Чіпка з великим зусиллям примостив валізи. Але ще не встиг подякувати землякові, як затріщав задок і віз із тріскотом перевернувся в рів.

Автомашина, що зачепила воза зупинилася. Це — гестапо. З кабіни виглянули голови. Одна у білій підв'язаній хустці, друга з орлом на картузі. Особи переглянулися, засміялись, і автомашина рушила.

— А щоб тебе, бусовіре, перша куля не минула! — збираючи порозривані клунки, молодиця лялалася.

— Він зачепив, перекинув і поїхав, а я що тепер робитиму, коли в колесі всі спиці вискочили — бідкався земляк.

— Іроди, а не люди! — додав юнак у мазепинці.

Коли Чіпка добрався з валізами до митниці, перепусток уже не давали. Чіпка вирішив ночувати в тих хатах, що стояли під горою.

Він залишив при дорозі валізи і пішов прохатися на ніч.

— Кто пан ест? — питала з лукавими очима жінка.

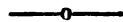
— Українець.

— А длячого. пан уцека?

— Як для чого? — здивувався Чіпка. — Німаки вигнали.

Впустила ночувати.

— Там. в стодоле, на сянє!

З глухим гуркотом пірнуло в гори розпечене сонце. З Попраду залягав густий туман, а з гір тягло гірською прохолодою.

Чіпка роздягся і змучений не зчувся, коли заснув.

У хаті фольксдойча зловтішно усміхалися обличчя присутніх.

— Мувіш, українець?

— Так.

— Мувілась, же вистемпує пшеців Гітлерові?

— Так. Слишалам сама.

Вийшов з хати в зеленій уніформі, озброєний. Рипнули в клуні двері.

— Морда бандитска, вставай! — ударив ніском чобота.

Чіпка від удару скопився. Перед ним стояв гестапівець і держав пістоль.

Виходзь! Розстшелям!..

Чіпка м'яко стукав босими зраненими ногами по холодній росі. Спокійний і байдужий. Тільки болюча думка: Не чекайте свого батька, він забарився в горах.

— Стуй!

Чіпка став.

— Обруць сен!

Чіпка повернувся.

Блиснув вогник з пістоля.

Притихла ніч, наїжилися куці... Глухий постріл луною відгукнувся у горах.

Знову тиша.

З-за хмар виглянув, як злодій поблідлий місяць і освітив мерця.

На землю втала зірка.

То, кажуть люди, душа.

НА ЧУЖИНІ

Нудне місто, і сіре баварське небо. Спадає лист, снується приморозь, і дихає сонно день.

Степан йде до міста і бродить вулицями.

Бродить, а чого? — Не знає. На серці туга, смуток.

Він стулює повіки і супить брови. Рідний край...

Раптом знайомий голос. — Степане!

Він оглянувся. Ні, ніхто не кличе.

— Степане!

Він зупинився. Теж не видно нікого.

Чужі постаті, обминаючи його, дивилися йому в обличчя.

Хто він? Звідки він прийшов і чого шукає?

Степан розгублено стояв. Настирливо звучить у вухах «Степане».

Та раптово з усіх сторін почулися голоси: — Степане! Степане!..

Степан здригнувся. Як в лихоманці у нього тряслося тіло. Під ногами хитався пішеход.

Він кинувся з цієї страшної і чужої вулиці за місто. Затулив вуха і тікав.

Зупинялися німці й дивилися. — Чужинець... Хто тебе кликав? Чого прийшов?..

Коли Степан зупинився, перед ним Лех котив свої зеленуваті води. Степан сів над річкою і дивився на води. Боліла голова.

Побіч нього німець копав город. Руда, в ластовиннях на лиці, дівчина знімала з тичок огудину.

Позаздрив. — Які щасливі!

Під ногами зеленіє подорожник. Степан зриває листок подорожника, дивиться на нього і поволі роздирає на шматочки.

Його життя скінчилося. Але прийде весна, живе подорожник і листок знову зазеленіє. Так, живе подорожник і листок зазеленіє... Але чи прийде мені весна?

Сідало на захід сонце. Затягувався холодною імлою день.

ДРУЖИНА

Тьмяно світиться місто.

Я сиджу в кімнаті і дивлюся крізь розбиту шибку на світло військових касарень. Настирливою мухою думки нагадують Батьківщину і гнітять душу. Беру щоденник, перегортаю й читаю:

«Я об'їздив уздовж і впоперек українські землі. Заглянув у кожне село, в кожну хату. Знайомий з багатьма дівчатами, але чарівнішої за Тебе не бачив ніде».

Була неділя. Я збирався на Рось купатись. Раптом відчинились у кімнату двері, і на порозі з'явилася дівчина. Вона була в голубому вбранні, мала тоненькі, рівні брови, маленькі рожеві уста, великі чарівні очі та ніжні білі руки.

— Пробачте! — було перше її слово, — Я не знала, що тут мешкає чужа людина.

— А ви хто така?

Вона опустила довгі, густі вії, а лице налилося малиновим наливом.

Все таки від неї я довідався, що вона племінниця моєї господині і звать її Катруся. Але де живе, так і не сказала.

Коли прийшла Марія Онуфріївна, я зараз же запитав, чи є в неї племінниця, та де вона живе. Але в хитрої господині тяжко було допитатися. Тільки тоді, коли я показав флякон пахощів, вона почала:

— Бачите зелений лісок? — і показала пальцем. — Праворуч від нього лежить озеро. Ген видно верби... і два явори. Там і живе та дівчинка, що вас зачарувала.

На Рось я вже не пішов. Казкова дівчина стояла передо мною в повному розквіті своєї краси, а в вухах, як янгольський спів, ніжно тремтів співучий голос.

У середу Марія Онуфріївна захворіла, — під таким приводом мав я познайомитись, — але Катрусся не прийшла.

І коли прийшла друга неділя, я одягнений у новий костюм, у жовтих черевиках, напахощений, одержав від Марії Онуфріївни лист до Катрусині матері і, радий, подався стежкою, що вела житами до яворів.

Дорогою обдумував, з чого краще розпочинати розмову. Спочатку запитаю, як спалося, як здоров'я, що читає.

Скінчилися жита, і стежка побігла низами до озера. Починає частіше битися серце...

Ось верби ті, що показувала Марія Онуфріївна. Ось і верболози ті, що ледве-ледве з вікна виднілися. Але тут вони буйні, високі.

Підходжу і хочу виломити лозину, та зупинився.

У воді стояла струнка, висока, гнучка дівчина. Вабило очі голубе купальне трико, що цільно обхопило лінії тіла.

Ось вона вийшла на берег. Легка, еластична, свіжа. Поставила на камінь виточену з бронзовим відтінком ногу і хлюпає водичку на неї.

— І є ж на світі такі красуні! Ні це не дівчина, а русалка!

Вона перестала бавитися і випросталася. Показалися білі, як сніг, зуби і щасливе, дитяче обличчя

усміхнулося до сонця. А блискуче густе каштанове прядиво, що буйно розсипалося на плечах і звисало аж до землі, викликало спомин про русалок.

Русалка... Такі бувають тільки русалки...

В синю далечінь пливли білі хмарки...

А вона, як лілея, красувалась у воді.

• • •

Через два тижні я таки познайомився з нею, а ще через два вона була у тітки і затрималась.

Увечері проводив додому.

Йшли спочатку мовчки, а потім розбалакалились.

— А ви любите вечори? — запитав.

— Люблю... — І опустила до низу, так само, як тоді, довгі, густі вії.

Заливався в саду співом соловейко.

Біля яворів трохи зупинились.

Мені хотілося пригорнути її до себе. Але... я тільки стояв, дивився у чарівні очі і милувався. Я боявся доторкнутись до її ще чистих, непорочних уст, що крім матірних поцілунків, інших не знала.

— Івасю, я буду йти. Мама лятимуть, — подала руку.

Я стиснув її і почув: як раптом щось розпливлося по тілі.

Потім було в кінці літа.

Дрімав спокійно вечір. В небі миготіли зорі і світив місяць

Ми сиділи на лавці в садку. Говорили про навчання а потім замовкли.

Десь шарудів вітрець. З квітника віяло гвоздиками та чорнобривцями. А садок приносив запах яблук.

Я був розхвилюваний і запахом саду і пахощами квітів.

— Катрусю! — обняв її за стан.
Вона не пручалась. Тільки чув, як стукало її
серце.

— Катрусю! Я вас кохаю!

Її серце ще дужче застукало.

— Катрусю, я вас... — І поцілував в уста.

— Пустіть! — вирвалась із обіймів.

— Як вам не соромно!

Потім додала:

— Я більше до вас не прийду. Прощайте! —

І, як шелест вітру, зникла в саду.

Мені було неприємно.

— Катрусю, Катрусю! — ще раз покликав.

Не відгукнулась.

Тільки вітер бавився у квітнику і цілував то
гвоздики, то чорнобривці.

* * *

...Коли ми одружились, була пізня осінь. Падав
лапатий сніг і низько пливли білі хмари.

О, яка вона того вечора була радісна, весела,
щаслива!...

Виймаю обережно, як святість, фотографію й
цілую.

Люба, дорога дружино, де ти? Чи живеш ще
на світі?

На фото падає сльоза...

Люба, дорога дружино, де ти?...

ЧУЖИМИ ДОРОГАМИ

(З мого щоденника)

2 лютого 1949 року пізно ввечері я виїхав з Людвігсбургу. Знову проїжджав через Авгсбург і сказав йому останній раз «Прощай!».

Хоч ти й був для мене відчимом, але мені тебе шкода, бо я разом з тобою переживав найтяжчі роки, які, колинебудь зазнавав ти в історії Німеччини. Хоч ти й робив мені кривду і завжди дивився на мене холодно та нелюдяно, я тобі прощаю, бо не тільки я, а й ти корчився в судоргах голоду, руїни і безробіття.

Прощай і ти німецький народе!..

Який ти був гордий і зарозумілий, коли топтав кованими чобітьми, наші родючі землі, і який ти став тепер... Чи пам'ятаєш, як твої солдати, потоптавши наші священні традиції, гвалтували наших дівчат, а після реготалися?.. А зараз твої дочки — найвища нація у світі — так швидко і так низько впали морально. Глянь! — Ще не зайшло сонце, а вже 14-літня Герда й горбоноса Ельза, дружина колишнього старшини есесівця стоять на розі й чекають мурина.

Відходжу від вікна. Чув, як всередині мого зраненого серця прокидався біль ненависти.

О 8 годині ранку переїхали кордон. Похолодало. З кожним кілометром стає більше снігу, мороз щораз завзятіше гаптує вікна. Треба зауважити, що наші вагони отоплюють дбайливо, і приємне тепло хилить до сну.

Я вигідніше сідаю і заплющую повіки. Моя уява створює за вікнами сибірську зиму. Купе рівномірним коливанням похитується і поволі мене заколихує. Я чую, як відпружуються м'язи і нерви і чую, як по тлі розпливається м'яка теплінь фізичної втоми.

Люлі, люлі сину
Виростай скоріше,
Борони́ть Україну
Люлі, люлі сину...

крізь сон чую материну колискову пісню.

В Інсбруці двохгодинна стоянка. Я підходжу до вікна, відсуваю шибу і дивлюся на засніжену станцію, на похмурі сірі будинки.

Інсбрук... Сквознула по обличчі холодна тінь. Зринули спогади.

Передо мною знову, як на екрані, Братислава. Були останні дні. Місто жило евакуацією, бомбардуванням, відступами. На Дунаї день і ніч міст брязкотів ланцюгами. Інколи налітали «хижаків» і дьобами, намацували об'єкти. Тоді прожектори свердлили небо, а місто палахкотіло пожежами.

...Ранок. Блідий, невиспаний. З Дунаю піднімався випар води. Наїжений багнетами град Слави залягав у непроглядні густі тумани. Ледве-ледве крізь затужавілу холодну мряку виднілися електроліхтарі. Десь на сході від детонацій здригалася земля.

Я пробрався (щойно втік з шанців) жидівським провулком і непомітно шмигнув у бічну вулицю. — А там ще одна вулиця, і вже буду біля Дунаю, — міркував собі. Але не встиг ще пройти бічної вулиці, як гаркаве «галът!» мене зупинило. Після перевірки документів мене приєднали до групи і під конвоєм погнали за місто копати шанці. По дорозі ще одного затримали. Він виявився земляком — з Полтавщини.

Дорогою розповів свою трагедію. — «Нас було троє. Я, дружина й дочка. У 1942 році, замість дочки, поїхала на каторгу до Німеччини дружина. А рік пізніше, перед відступом, німаки наше село спалили, а селян евакуювали. Я з дочкою працював весь час на копанні шансів. У селі «Х» дочка заховалася у комору. І коли нас перерахували, не вистачило її. Кинулася шукати. Знайшли, і на моїх очах розстріляли. Через декілька місяців я втік... І вже три місяці, як вибираюся з фронту і ніяк не виберуся... Хочу добратися до дружини. Вона працює в Інсбруці». — Він відвернувся від мене, і ми довго йшли мовчки. Коли зустрілися поглядами, я побачив у знайомих очах сльози. — Звірюки, а не люди...

Біля другої години дня пішов заливний дощ і спустилися низько хмари важкі, чорні. Вони коливалися, клубочилися і спускалися щораз нижче й нижче; ось-ось зачеплять димарі, дахи, впадуть на землю і покриють її тьмою. До страшної зливи приєдналися з південно-східного боку міста кулемети, а через хвилину, розірвавши на шматки лаву чорних низьких хмар, заревли важкі гармати.

Здавалося, прийшов кінець світу. По шкірі пробігав мороз, і тіпалося тіло. Нелюдський страх все більше й більше опановував мною. Назустріч, розвертаючи мокру землю, сунулися «пантери», гармати, панцеробої, зенітки. Між ними, як сміховисько, плуталися коні, авта і забруднені людські механізми.

Увечорі нас, змучених, мокрих і голодних, пригнали до шансів; вірніше на передову позицію.

Скрізь ями, глибокі вирви, валялися трупи. Падав дощ. Хотілося їсти. Над головами рвався метал...

Цього ж вечора я втратив товариша — земляка. Він лежав горлиць і тримав у випростаній задубілій

руці світлину. Його страшні очі німо дивилися в небо...

Дорога землячко! Чи й досі стоїш біля військової брами й виглядаєш їх?!. Не чекай! — Вони не прийдуть.

Потяг непомітно рушив і почав віддалятися від станції. З печі паротяга валив густий дим і наче свідомо, ховав від мене станцію і місто, щоб не роз'ятрювалася рана спогадів. По обіді день пройшов швидко. Грав у шахи, фотографував краєвиди й читав. Надвечір переїхали австрійсько-італійський кордон. Тут поїзд зупинився. Маленька, занесена снігом, станційка. В тупику, вигнувши свої ребра, стояли кистяки — вагони. Війна й тут залишила сліди. Ніде не видно ні душі. Гори, сніги й смерека... Це — Альпи. Альпи з своїми стрімчатими сніговими горами і незвиклою для наддніпрянця-степовика тишею.

Стояли декілька годин. Треба було змінити обслугу, оформити документи на дальший рух і, саме головне, що торкалося нас - дипістів — це перевірка валіз. — Чи суворий буде контроль? — питав себе кожний. Ходили чутки, що італійці відбирають не лише фотоапарати, цигарки, а навіть і перстені. Раптом хтось крикнув: — Біжать, біжать!..

По декількох хвилинах наші вагони були оточені італійською прикордонною охороною. Ставало страшно й моторошно. Хтось пустив чутку. — Відбирають фотоапарати! Скоїлася метушня. Я теж тримаю в кишені у руці фотоапарат. — Деж його захвати? Що з ним зробити?..

Італійці вже у вагонах. Сіроблакітний одяг. Білі великі кокарди на картузах і бліді чорняві обличчя.

Хтож перший стане жертвою?.. Але на преве-

лике наше здивовання, вони зайнялися виміною німецьких марок. Яке їм діло до чужих валіз? Дома родини, діти, їх треба прохарчувати.

Я дивлюся на їхні милі наївні обличчя і спостерігаю торгівлю. Але, чим більше придивляюся до їхньої торгівлі, тим більше розчаровуюся. І, нарешті, Римська держава зникає, я бачу лише циган і шатра.

Поволі рушаємо далі. Знову гори, ліси, смерека. Знялася метелиця — сніжило. У нас у вагоні зіпсувалася теплопроводна рура — холод страшений. Хочеться тепла і спати, докучає ревматизм.

Ранком встаю невиспаний і виснажений. Якась станція в горах. Де-не-де сноугає жива ісога. Трохи сніжить і морозно. Роздали сніданок. Після сніданку наше купе почуває себе дуже добре, навіть забули про холод.

А поїзд пролітає яри, прірви, в'ється поміж стрімчатими горами, зі свистом летить в тунель. Скільки треба років наполегливих зусиль праці, щоб прокопати такі довголезні тунелі?!. Переїхали ще один тунель і відчули тепло. Висуваємо у вікна голови. З'явилися кактуси, зеленіє земля, усміхається сонце. На горах бекають сивововні візці, над ними, у національному одязі, чатує похмурий чорнолиций чабан. Ген, дорогою, верхи на ослі, їде жінка. Вона весь час виймає з жовтих гнилих зубів довгу чорну люльку і покрикує на ледачого осла. Ліворуч, на огороді неогородженому, де замість тину, стирчить декілька кілків, біля ясел маячить сіра маленька, з довгими рогами, тварина. — То окс, — підказує мій товариш. Ми від щирого серця регочемося і з миршавого «окса», і з ледачого осла, і з екзотичної жінки.

Напроти нас, підставивши під італійське сонце симпатичне обличчя, сидить юнак. Він задоволено усміхається й хапає на повні юні груди пахуче південне повітря. Я переводжу зір з юнака на схід, де в синіх небесних водах височить шапкою, без всякої рослинності, гора; а нижче, сріблиться річка.

— Який різкий контраст? — звертаюся до товарища. — Вгорі — пустеля, в низу — в зеленому оксамиті річка.

— А все таки Італія — бідна країна, — говорить юнак. — Проїхали більше, як шістьсот кілометрів, і ні села, ні міста. На горі та в яругах, дві-три хатки або при шосе кілька сірих кам'яних будинків.

— А, справді, де та оспівана поетами, прекрасна Італія? — звертається до мене мій товариш.

— А хіба то не краса!.. Глянь! Ген, під самим небом на шпилі — хатки. Господарі тих хат кожного дня розмовляють з хмарами. А ранком, коли внизу все спить непробудним сном і червінець-сонце цілує золотаві стріхи і ніжно стукає у двері; самітник-вівчар стає на схід лілейнорожевому тремтінню, кладе на скрипку чорне колюче підбозіддя, і тоді плаче скрипка, плаче ранок і глачуть гори... Хіба це не краса?!

Чим далі на східній південь, тим стає тепліше, а гори переходять у плосковерху рівнину, що рясніє підстриженими деревами.

По полудні під'їжджаємо до Риму. Я з жадовою дивлюся у далечінь. Пам'ятки, катакомби, Собор св. Петра, Салта Марії Маджіоре... Думки народжуються, скупчуються і сягають у давнину.

— А чи правда, що Собор св. Петра є найбільший у світі і будувався 179 літ? — звертається юнак.

— Так, його довжина 185 метрів і містить в собі до 70.000 народу. А будувався він з 1447 року по 1626 рік.

— А чи підемо на те місце, де Нерон розп'яв Апостола Петра?

...Ось руїни муру. Поїзд рухається поволі. У вікнах сотні голів. А де ж Рим?.. Але він залишається далеко праворуч. В далечині видніються чорними цятками будинки. Серед них, білою горою, велика баня Собору св. Петра. Шкодуємо, що не бачили Риму. Але задовольняємося тим, що є. Руїни муру й колони тягнуться далі й викликають у пам'яті історію Риму.

Я дивлюся на зруйновані колони — не затерті сліди римської культури і несподівано запитую товариша.

— А чи може дати зматеріялізований світ невмируще мистецтво?

Він мовчить і довго дивиться на колони.

— Я думаю, що найбільшим рушійним чинником створення невмирущого мистецтва це — віра в Бога, любов до краси і свобода людини. Сталінізм не має ні першого, ні другого, ні третього.

Я чомусь згадую концтабори. І мені хочеться кричати. Кричати так, щоб почув весь світ.

— Я вам покажу невмирущі сліди Сталіна, — відзивається сусід.

Він підійшов до валізи і довго там рився. Нарешті, взяв звідти папір і вийняв з нього вчетверо згорнений аркуш.

— Слухайте:

«Любі, дорогі родичі. Пишу цього листа і за сльозами світа Божого не бачу. Від того часу, як нас вислали на північ, пройшло більше двох років, але я думками й духом в Україні.

Коротенько за все і всіх.

Нам дуже важко. Край непривітливий і суворий. Сосна, сніги і ведмеді. Холод, голод нищить нас сотками. Римаренкової родини вже немає: вимерла з голоду. Наша мати теж умерла.

Боже, як вона перед смертю побивалася. Все згадувала Ольгу. Батько попав під поїзд і йому відрізало ноги. Лежить тепер у Котласі у лікарні. Напевно не виживе. А дід, дід збожеволів. Його навіть до лікарні не взяли. Вивели за бараки і розстріляли. Дядько Сергій сидить за втечу в ізоляторі. Мені пощастило попасти до кухні. Нічого, але дуже скучно за Ольгою.

Дуже прохаю, коли одержите цього листа, напишіть, де Ольга, а також передайте їй листа.

Передаю цього листа Опанасом. Сьогодні він тікає з цього пекла. Щастя йому Боже!

Привіт з далекої суворої Півночі.

Зімченко К. 25 червня 1932 р.».

Він згорнув учетверо потертий, пожовклий аркуш і, як святиню, обережно загорнув у папір і заховав у валізу. Лист навів сум.

Кожний думками перенісся на Батьківщину...? ...? ...?

Хтось у сусідньому купе сказав: — Приїхали! Баньйолі!..

ХУТОРИ ГОРЯТЬ

1921 рік...

Чорне небо, чорні степи, чорні хутори.

В такі ночі розперезана революція висилала своїх синів на полювання.

І хижі кощеї вилазили з чорних нір, і в ложах вибухали постріли. Їм у відповідь відгукалися інші.

Тоді починали палахкотіти хутори.

• • •

Хутір спав.

Він припав до землі, прищулився і завмер. Дуби, явори, берести, як кістяки мерців костеніли стовбурами у тьмі і видавалися ще чорнішими.

Постаті, озброєні обрізами, підкрадилися вовчицею.

Підбіжить карачкувата постать, зупиниться, і тихий свист... Тихий бандитський свист...

За нею друга, третя, четверта...

Вони чули близьку поживу. Та не чув загрози хутір. Стомлений денною працею він завмер, — спав.

П'яні осатанілі постаті все ближче й ближче.

З підземелля виринули контури настобурчених повіток, хати, клуні, комор.

Вбивці перевірили зброю.

Ніч зробилася ще чорнішою.

— Товариші, діяти рішуче і без жалю, — хрипкий голос старшого.

— Гі-гі... А вчора що, погано?! Гі-гі-гі...

Перелізли через тин, зупинилися біля хати.

Почулися матюки і брязкіт розбитих шибок.

Дзень, дзень, дзень... розсипалося під ногами. Наче плакали: Не губіть. Він звичайний собі гречкосій.

За брязкотом почувся постріл.

Стрепенулася ніч. Прокинувся хутір.

Намацував старий Назаренко в кочергах різак.

...в три Господа!.. Відкрий!

Знову постріл.

Вдарило сухим повітрям. Засмерділо зіпсованими яйцями.

Під столом в кутку тремтіли діти. Біля них мати шептала молитви.

Старий Назаренко перехрестився і став з різакком на лаві біля вікна. Спокійний, зосереджений.

...в Богордицю, Христа Бога... Відчійняй!

Вогні пронизували хату.

Дим залазив у вічі і давив у горлі порох.

— Товариші, лізьмо у вікна. — Заскрипіла віконниця.

Назаренко затремтів і щосили вдарив різакком туди де заскрипіло.

Відчув, як різак вгруз у щось м'яке.

За стіною на землю щось повалилося.

Так, так, попав...

— Ти, куркулью, шаблюку викинь... в три Господа!..

Заблискали постріли у вікна.

Вогонь обпалив старому Назаренкові обличчя. Щеміла трохи шкіра, моргали та мружились очі.

Раптом освітилося подвір'я і сніп світла бризнув у хату.

— Старий, хата горить! — скрикнула мати.

Вискочили з-під покуття діти й кричали:

— Татусю, татусю!..

Посеред хати, склавши докупи долоні, стояла мати.

Інстинкт наказував щось діяти. Але що?.. Що і як?

Назаренко метнувся в сіни до дверей. Але двері не відчинялися. Ще раз совнув засувом.

Так. Вбивці знадвору взяли на клямку.

Душогуби!..

Назаренко кинувся знову в хату.

— Оксано, Оксано! Викидаймо хуткіше дітей за вікна!..

Але не встиг він пересадити через лутку першу дитину, як почувся постріл: обважніле тіло дитини впало на призьбу та зсунулося на землю.

— Звірюки!..

— Тату, татуню! — кричали і тулилися до нього діти.

Що робити?! Він на мент зупинився, та крики дітей примусили діяти.

Він схопив знову дитину і пересадив за вікно.

Воно впало, та миттю схопилося, і батько побачив, як замиготіли прудкі ноги.

— Тимку, в садок утікай, у садок утікай! — кричав Назаренко.

Лунали постріли, палахкотіли стріхи...

А батько кричав: У садок, у садок у тікай!

— Ой! — тяжко засогнав старий і трупом повис на лутці.

Бігали по хаті діти, кричала мати.

Та ось заворушилася покрівля і палахкотливе море вогню з гуркотом та тріском впало на стелю. Червоні язики підскачили в небо і запалахкотіли ще дужче.

— Рятуйте!.. Рятуйте!

Одчайдушні вилетіли з хати крики й затихли.

• • •

Зійшло сонце — невиспане, бліде. В'яло кинуло промінь. Він холодний, сковзький, якимось дивно ліг на заплаканий степ.

Сердився ранок і супив брови. Супив брови, що не виспався.

Росяно, вогко і холодно...

З Назаренкового хутора тягло згарищем. В селі кричали півні.

Сонце піднялося вище. Але ще росяно.

Тихо...

Кочубеївським шляхом журно скрипів немазаний віз.

• • •

На шпилі під межевим стовбом сиділо років восьми хлоп'я. Полохливе, бліде, зморене. В одній

сорочинці та штаняхах. З-під обсмалених брів у нього боязко блищали очі. Воно скандзюбилося й тремтіло.

До нього прямував межею у солом'яному брилі дід.

Хлоп'я побачило діда, миттю втягло голову в плечі й притаїлося: — Воно побачило людину.

— Не бійся, хлопчику.

Хлоп'я дивилося на діда боязко.

— Чий ти?.. Чого мовчиш?

Воно мовчало. З насуплених брів недовірливо блищали очі.

— Ну, скажи, звідки ти? — питався дід.

Не відповідало. Лише щохвилини шморгало носом.

— Ну, скажи, чий ти? Де батьки твої?

У хлоп'яти з'явилися на очах сльози.

— Там — кивнуло голівкою туди, де стояли без дахів задимлені стіни.

Дід кліпав очима.

Перед ним чорнів згорілий хутір. Від нього сунулася важка чорна стіна диму.

— Як тебе звуть?

— Тимко.

— Тобі холодно?

— Холодно, дідуню.

— То ходи до мене.

Воно вагалось.

— Ходи, ходи. Не бійся мене.

Хлоп'я піднялося і довго дивилося на згарище.
— Я до мами хочу.

К А Т

Гнида йшов вулицею, подертими чобітьми місив багно й мимрив щось під ніс. За ним бігла дівтора й кричала: — Дядько Гнида! Дядько Гнида!..

Тоді Гнида зупинявся, обертався до дівтори й варнякав незрозумілі слова. Діти підстрибували, хапали його за поли й викрикували:

Дядько Гнида у шийку
Його жінка на замку!.

Жінка... Хай знає, як Лаврентія шанувати...

Ходить Гнида з восьмушками,
А Марина з синяками!.

викрикував Оверків парубчак, а діти верещали й підстрибували.

Гнида не витримував зневаги й ганявся за дітьми. Потім він падав безпам'ятний під тин і спав. А жінка ходила з кутка на куток, питала: — Чи не бачили мого ледацюги?

Коли в рівчаку забурчав струмок і з радістю й журбою летіли на північ журавлі — прийшла весна і, на своїх крилах, принесла синьожовті прапори.

В кожному селі, під кожною стріхою мужик брав у зашкарублі пальці Перший Універсал і читав.

Одного вечора на змилених конях заскочили до села у гостроверхих шоломах вершники. Вони реквизиували гуси у священника й гуляли. Пив із ними й Гнида. Відтоді почалися в селі арешти, а на Гниду говорили — донощик.

За день перед Різдвом знайшли Гниду біля млина підстрелиним. Його відвезли до повітової лікарні й більше в селі не бачили. Ходили про нього різні чутки. Говорили, що вмер у лікарні, казали, що працює в «чека», а Степаненків Михайло божився, що бачив при тюрмі.

Минула патрониста революція, стихли обрізи і настав спокій.

Про Гниду ні слуху. Марина тяжко працювала. Лише одним вона була щаслива: її мрія здійснилася. Дочка аж до інституту довчилася.

Проминув 1933 рік, і прийшла ежовщина.

Одного дня приїхала Уляна. Єдина донечка! Їй назустріч матірня ласка, і будень став святом. Мати викладала їй думки, розповідала про новини, намагалася нічого не забути. Вона ніби була винна в доччиній відсутності й хотіла відкупити свою провину. Матері здавалося, що мало привіту для дочки — вона б серце вкраяла для неї. І мати метушилася і ста-

новила на убогий стіл усю свою заможність.

Уляна з болем ковтала житний хліб і сьорбала рідкий борщ.

— Їж, їж дочко! — припрошувала, і сльози мерехтіли.

— На закуску я подам ячочок. У мене дві курочки є, там такі несущі.

Улянине горло перехоплюють спазми: дві курочки...

— Дочко, а чи надовго ти приїхала? А чи тобі там не сумно? А чим ти будеш, як вивчишся?

Наука в інституті здалася матері вічністю. Вона ніяк не могла зрозуміти, як це її дочка провчилася аж три роки і ні одного слова не промовила по-панському. Невже на те штокання так довго треба вчитися? Одного разу вона навіть запитала її, але Уляна лагідно і спокійно, щоб не образити матір відповіла: — Мамо, про це треба багато говорити... Колись зрозумієте...

Увечері коли лягли спати вона помітила, що дочка з чимсь від неї криється. І в материне серце заглянув неспокій.

На третю ніч Улянуну заарештували.

— Студентку Улянуну заарештували!.. — котилося, як хвиля, селом.

По трьох тижнях з міста приїхала Улянина приятелька і сказала, що в інституті заарештували теж декілька студентів. Чутки ходять, що НКВД викрило фашистську групу, що була зв'язана з галицькими націоналістами.

Заскриготіли двері, і Уляна ступила на цементову підлогу. Суворі мовчазні стіни дихнули на Уляну своєю холодною тишею, і вона була серед стін маленькою та безсилою. В Уляниному серці зробилася якась безодня. У неї від страху по тілі пробігли холодні дрожі і билосся шалено серце. Ледве-ледве крізь «намордник» вікна проскакували жовті скалки світла.

Вона відірвалася з місця і підійшла до «намордника». Аж тепер Уляна побачила на підлозі в кутку жінку.

— Що, не подобається?

Уляна мовчала.

— Привикнете, — продовжувала жінка. — мені теж не подобалося... — і, помовчавши, додала. — Сідайте!

Уляна сіла на лахміття, що підсунула жінка.

— Нова? Ще тюремних законів не знаєте. Бачите? — показала пальці. — Мене тяжко мучили.

Уляна побачила довгі худі пальці, кінці пальців чорніли загусклою кров'ю, нігті були вкриті синцями.

— Це тут, у в'язниці?

— Не лякайтесь, тут усього скоштуєте.

У стіну почувся дивний стукіт.

— Чуєте, пересторога! Скоро будуть забирати... Щоночі, як тільки годинник б'є дванадцятку, входять енкаведисти й беруть із камер в'язнів. — По хвилині вона сказала. — Їх тяжко б'ють!..

...Я спочатку не вірила. Я комуністка. А коли мене взяли на допит, переконалася. Це було першого травня. Увечорі, замість чаю дали «баланду» й на годину раніше зробили перевірку. Я довго сиділа на

підлозі в задумі. Пригадалося все моє життя. Думки носилися, мов важкі хмари. Я встала й ходила з кутка в куток. Я навіть не чула, як до камери підійшов дозорчий. І лише тоді, коли клацнув засув, я стала знову в'язнем.

— На допит!

— Я йшла вузькими довгими коридорами. Від стін, як з моря, нісся холод і чути було далекий глухий стогін.

«Катакомби» — майнуло в думці.

Я йшла, як у сні. Глухий стогін наближався. Я почула плач дитини. Я не пам'ятаю скільки часу я йшла, але я спускалася все нижче й нижче. Енкаведист мене зупинив. Я відчула, що я стою на цементовому містку. Відчинилися двері. В очі вдарив жмут світла. Спочатку я нічого не бачила. А коли відвели прожектор, я побачила низьку, оббиту дошками квадратову кімнату. За столом сидів елегантно вдягнений інтелігент.

— Сідайте! — Він підсунув стілець і кивнув енкаведистові вийти.

Я сіла.

Він відчинив цигарницю.

— Курите?

Я мовчала.

— Не курите? — глянувши на мене зеленими очима.

— Питимете пиво? — запитав м'яким солодким голосом і налив у склянку пінистого напою.

— Будь ласка! Не бійтеся, будьте, як вдома. Ви гніваєтесь?!.. Може вас хто зобидив? Може вас били?!.. Пийте!.. Не хочете. Тоді розкажіть про свою

шкідливу працю на заводі і назвіть своїх спільників. Я знаю, що важко, дуже важко вам, що не розкаялися раніше. Я відчуваю, вам тепер боляче. Але... не хвилюйтесь, розкажіть. Розкажіть все, і вас сьогодні ж випустять.

У мені горіла така лють, що я хотіла жбурнути склянку з пивом й розбити йому обличчя.

— Можливо ви хочете бачити своїх ворогів?.. Можливо вам потрібні гроші?..

Я мовчала, стиснула уста й мовчала.

Він натиснув електрокляму й вийшов. На голос дзвінка відчинилися у стіні двері, і я побачила в чорному піджаку людину. Я крикнула. Я відчула, що то був кат, про якого говорили в камерах. Люди говорять, що зляканий збільшує пережитий страх. Але цей кат був страшніший за того, про якого говорили в камерах. Кат був п'яний. Він уп'яв у мене вирячкуваті, налиті кров'ю очі й назад подав руки. Я тремтіла. Він похитуючись, з розпростертими пальцями, підходив до мене. Я кинулася до дверей. Кат ударив мене по голові. Я впала, мов підрізана і, як крізь сон, чую, що б'юся у пропасниці. Кат підняв мене, посадив на стілець і хлюпнув в обличчя кухоль води. Я відкрила очі. Біля мене стояв інтелігент.

— Ну! Будете говорити?

Я мовчала.

— Припечіть трохи.

Кат підніс ручний прес і затиснув у ньому мої пальці. Я скрикнула.

— Заговорите?!.. Притисніть ще трохи.

Кімнату заповнив мій несамовитий крик.

— Ще, ще трохи. Тисніть доки не заговорить.
Я знову знепритомніла... О! Чуеш, чуеш! Ідуть,
ідуть!

Уляніне чоло укрилося холодним потом. Десь
била дванадцята.

Жінка схопиталася і, мов перелякана дитина,
притулилася до стіни й відмахувалася. — Геть, геть
кате!..

Уляна тремтить і холодно дивиться в пітьму.

— Не чіпайте мене! Я не піду!..

Клацає засув. Відчиняються двері.

— Кравченко Уляна! На допит!

Уляна йшла катакомбами вниз — все нижче й
нижче. Мертва гробова тиша, чорна мряка і вологий
холод. Їй здавалося, ось-ось впаде низьке склепіння
і поховає її.

Уляна стулює міцно щелепи. В ухах тремтять
крики жінки.

Невже до ката?..

Невидимі сили довбають їй череп, і лізуть до
мозку страшні марива, а голова стала терпкою й ко-
лючою.

Уляна ще міцніше стулює щелепи.

Вона чує, що вона втрачає людську форму. Її
тіло зжалосило і стало легким. Вона бачить ката. У
нього тупе zdeформоване обличчя і карачкуваті ко-
роткі ноги. Кат хапає її у свої руки і кладе на
стіл.

Уляна напружує нерви і намагається відігна-
ти від себе страх і марива. Але вони припливають
до мозку все більше й більше. Кожний Улянин крок
викликає позаду неї шарудіння й гук. Вона ясно чує,

як стугонить земля і ясно чує, як падають з бухканням зрушені камінці позаду неї.

Уляна ступає чим раз тихше й тихше, але земля провалюється, і з прірви вилазять помордовані мертвяки. Вони піднімають жовті черепа з чорними яминами й просять рятунку.

— Кравченко, стати!

Холодний голос чекіста уриває напнуті Улянини нерви, і галюцінація зникає.

Уляна перехрестилася. — Як я змучилася!

Енкаведист натискає електроклямку. Дзвінок. Відчинилися двері і, Уляна... побачила чорний піджак.

— Тату! — у нестямі крикнула Уляна.

Кат остовпів.

МАРІЙКА

Зима.

Ніч.

Мороз.

Тиша.

Ніде не чути ні звуку. Лише холодний диск місяця кидає з неба бліде світло на хати.

Село. Село, як усі в теперішню пору села. Наїжилося, притаїлося, прислухається.

Поміж кочугурами прокрадалися три озброєних постаті.

Рип, рип, рип... — під ногами.

Зупиняться й знову: Рип, рип, рип.

Хто вони? Вороги, чи свої?

Біля Марійчиної хати зупинились. Загарчав Бровко, побачив озброєних і замовк.

Стукіт у двері й брудна лайка.

Зарипіли, заскиглили двері і впустили в хату трьох. Двох москалів і одного українця, сина Ядвохи Безрідної.

Знову брудна лайка.

Метнулася по хаті заспана господиня. Заблимав каганець.

Хрипкий заїкуватий голос розбудив дітей. Злякана Марійка становила на стіл: капусту, самогон, огірки.

Вони сиділи за столом, п'ятернею брали капусту, чвакали ротами й пили.

Між ними сидів і господар дому Гриць. Він теж пив — примушували. На нього дивилося три пари запливчастих п'яних очей.

Так, кажеш, бандерівець?.. Хі-хі-хі!..

І знову наливали стакани й пили. Пили багато, а потім ригали. В хаті зробилося чадно.

Хі-хі-хі! — Заскалив підсліпуватий зуби і поліз до господині.

Гриць кинувся з-за столу:

— Не смій, бандитська морда!

Свиснув у повітрі нагай і поклав криваву смугу на спині. Другий ударив наганом в обличчя. Потемніло в очах, і Гриць поволі зсунувся на лаву. На неї стікала кров і вибиті зуби.

— Дикуні! Звірі!.. — кричала господиня.

. . . Хі-хі-хі!.. Сміялися скуласті обличчя.

...Коли виходили з хати, біля порогу, вклонився берест і злякано захитався.

Знов загарчав Бровко, але побачив зброю й замовк.

Вели з собою, зі скрученими назад руками, Гриця.

— Так, кажеш, бандерівець!.. Хі-хі-хі.

Знову тиша.

Лише під ногами: Рип, рип.

Дійшли до криниці. Зупинилися, зняли автомати.

— Повертайсь! — крикнули товсті гугняві губи.

Повернувсь.

Цокнули затвори.

— Ай! Ой!.. — Крикнули молоді груди й замовкли.
Замовкли назавжди.

• • •

Про вбитого Гриця погомоніли по селу й забули. Лише не забула Марійка. Завжди сумна, мовчазна, задумана. Зробилась, як смерть. Худа, чорна. Господарство занепало, діти обідрані, босі, голодні

Так пройшла весна і почалися жнива: пекучі, важкі.

А з міста листоноша майже кожного дня приносив нові й нові вістки.

В селі Ясенів повстанці. У Завадові вже українська влада. В Яворові усі советські установи працюють на колесах.

Село тривожилося, хвилювалося і сподівалося переміни.

А одного дня, коли прийшло бабине літо й журавлі легіли на південь, Марійка зникла з села.

• • •

Про загін повстанців щораз більше й більше ширилися вістки по селах. Там у енкаведистів відіб'ють валку з хлібом і повернуть селянам. Там залізницю зіпсують і пустять під насип ешелон. То, дивись, повісять комісара і напишуть — «Геть комуністів».

• • •

Коли Марійка вїхала на подвір'я вона жажнулася. Від нього віяло пусткою. Там де стояла комора лежала купа землі, ліворуч, між розваленими стінами, стояла плямиста піч, над нею стояв чорний димар, далі до ледави чорніло згарище згорілої клуні.

Невимовний біль стиснув серце. Чула, як припливала до голови кров і тяжіла голова.

До неї підійшов сусід. Він хотів поздоровкатися, але лише промовив — Вбивці... Діти теж згоріли...

В Марійки почорніло в очах. Щоб не впасти з коня, вона глибоко вдихнула в себе повітря і потерла скроні. Хтось перетинав їй жили.

— Дядьку, Гордіє, більше не розказуйте. Для мене досить. Дякую. Йдіть. Не ризикуйте собою й не штовхайте на небезпеку родину.

Та не встигла вона доказати речення, як підбігла до них задихана, Гордієва, дочка.

— Марійко, Марійко! Скоріше утікай!.. Вже НКВД в селі!..

Попрощалася, але втікати було вже пізно. Схопила автомат і залягла між розваленими стінами.

Один, другий, третій пістріл і енкаведисти біля її двору.

Та-та-та! Закахкотів кулемет.

Бах! Бах! Бах! Брала на мушку.

Уже другий енкаведист падає.

«Я буду боронитися до останньої краплі крові». Дорожить кожною кулею. Стріляє лише по меті.

Чує як старший дає наказ: — Взяти живою!

«Ні, я не дамся! Я мушу жити! Мушу!»

Ще один падає. Але їй забракло набоїв. Вона відкинула автомат, схопила пістоль і несамовито біжить до ледави.

«До Капшукової левади! До Капшукової левади!» — гонить розум тіло.

Тах-тах-тах!.. Строчить кулемет.

Тум-тум-тум... М'яко вгрузують в землю кулі.

Ось уже й левада. Вже недалеко. Триста метрів і я буду в лісі.

Тах-тах-тах!

Тум-тум!

— Ой! Що це?!

Зробилася тяжка нога і потекло щось тепле. Вона пробігла ще кілька кроків і впала.

«Чи сил немає, чи поранена?».

Марійка напружила всі сили і полізла. Але через декілька хвилин вона стала втрачати силу.

«Боже! Невже попаду в руки енкаведистам!»

«Так, попаду». За сотню кроків від неї москаль. Ще є один набій. Вона цілить його в голову. Московський загарбник падає поруч неї. Розтрощений череп, біліє мозок, очі вилізли.

«Де ж його зброя?.. Автомат!» Забилося серце у неї, заблищали очі. Вона схопила, притиснула до плеча, і тах-тах-тах!..

Загарбники на мент зупинилися і попадали на землю.

«Звірі! Азіяти!.. Вам дорого коштуватиме мое життя! Натє! Беріть!...

Бах-бах-бах!..

Напружувала сили і лізла далі.

Тах-тах-тах!..

Тум-тум!

А вона лізла, стріляла і лізла далі.

«Ще, ще двадцять кроків і ліс. Там схована зброя. Там мій поратунок.»

Убиває ще одного загарбника.

«Боже! Пошли сили! Ще ще трішечки.»

Вона напружила останні сили.

З лісу залунали постріли повстанців.

Енкаведисти відходячи розсипалися по леваді.

Першим підбіг до Марійки чорнолиций юнак, вістун Носенко.

— Марійка, ти ранена?..

— Дай води... Я води хочу — прошепотіла вона блідими устами.

— Дай води...

Її обличчя було крейдяне.

НІЧНИЙ ПРИСТУП

Сталін вбіг у спальню царських палат, як злодій, що піймався у коморі, бігав з кутка в куток. З переляку його низька й віспувата постать виглядала у розкішній кремлівській світлиці смішною й жалюгідною.

«Сосо, візьми себе в руки! Сосо, не дай розходитися нервам!» — заспокоював себе Сталін. Але нерви не слухалися і стрибали, як пси. У цю недоречну хвилину йому так хотілося жити. Він так хоче жити.

На площі, де лежав бальзамований труп Леніна, дудніла земля. Площа, на якій 30 років назад з революційними прапорами йшли робітники й солдати, сьогодні знову миготіла революційними прапорами.

— Американці! Де вони взялися?! А, знаю, знаю! Це Труман таку лавочку встругнув! Це його робота!.. І Любченко між ними!.. І він проти комунізму?!.. Що?.. Косіор теж з ними!:: Ні, ні!:: Не може бути!.. Це мені привиділося...

Сталіна вдарив параліч. Він звалився на ліжко. На його губах з'явилася піна, зблідло обличчя і з перебоями забилося серце.

— Роза!.. Розалія!.. Прийди!.. Допоможи!..

Сталін закрив набряклі повіки. Він побачив Карла Маркса, що крізь товсті гугняві губи промовив: Мої догми покликали тебе зруйнувати Всесвіт і, на

його руїнах і людських черепках, збудувати епоху атеїзму — комунізм. Ти його не докінчив. У твоїх партійних лавах заколот. Негайно постав на ноги МВД і жорстоко покарай бунтарів.

Сталін встав. На рябому обличчі виступив холодний піт і спадав на темнозелений маршальський мундир. Через вікно на башті в соняшнім сяйві блищала рубінова зірка.

Сталін підійшов до телефону й тремтячою рукою взяв слухавку. З його грудей вихопився наказ — МВД! МВД! Застосувати терор «В».

Наказ глухо відбивався у білих кутках мовчазних стін.

— МВД!.. МВД! — З піною в роті кликав своїх вірних псів. Але телефони мовчали.

Кремль почав валитися. До кімнати у сірій шинелі увійшов з тризубом на шапці солдат.

— Хто ти?!.. — кричить Сталін.

— Я Петлюра.

— Петлюра?.. Я такого не знаю.

— Симон Петлюра. Український Прометей.

— Це той, що в 17 році повів український народ за свою незалежність?..

— Так.

— Ти ж убитий. Мій агент тебе вбив.

— Він помилився. Він стріляв холостими. Бачиш, я живий. Українські Прометеї невмируці.

— Я знаю, ви твердий народ. Ваша нація, як гідра. Відрубай голову, а виросте десять. Але розкрий таємницю мені, чому вони невмируці?

— Бо українська нація має в собі внутрішню силу. І ця сила поповнює вождів.

— І ваша нація вірить у цю цілющу силу?

— Так. Скільки разів сусіди розривали нашу землю, але ця нерукотворна сила магнетом притягує до княжої столиці відірвані від старо-княжого Києва київсько-руські землі. Ще при князю Володимирі Великому наші предки Руси відчували, що в їхніх жилах тече кров однієї матері і одного батька. Ім'я цих батьків є Русь-Україна.

— Що ж ти хочеш?

— Я прийшов тебе судити. Зараз станеш перед Судом. — Голос Симона Васильовича злегка тремтить і трохи підвищений.

— Чуєш! — З того світу встали розстріляні й закатовані тебе, кате, судити. Подивись на свої жертви. Їх мільйони!..

Це йдуть в одностроях військовики, що повірили догмам Маркса і створили для тебе, диктаторе, трон, а потім були тобою розстріляні.

То йдуть, з піднятим чолом взявшись за руки, найкращі сили поневолених націй на Голготу.

А то, — з блідими землистими обличчями, у лахміттях і латаних свитах, — йдуть з родючої України раби-колгоспники.

А ген лежать з кривавими дірками у потилиці, трупи Вінниці, Лук'янівки й Биковні.

А ще далі, ген — нелюдські потвори з пухлими обличчями, — то людодіди 1933 року. Чуєш, кате! Людодіди сталінської епохи.

А то з концтаборів чути плач і стогін ще незакатованих, але приречених тобою на смерть.

Сталін від припливу крові метався й стогнав. Коли нічний приступ дійшов до кульмінаційної вер-

шини, де виконавець, виконуючи над Сталіном вирок Суду, накинув Сталіну на шию петлю; він скажено здригнувся і кліпнув очима.

За вікнами стояла літня тиха ніч.

Я НЕ ЗРАДНИК

Коли гармати рвали на шматки небо й землю і палахкотіли роз'ятрені села, коли на подвір'я ввігнався варвар і вбив сліпого батька — тоді я став на коліна, поцілував окривавлене чоло, поклявся й пішов у далекий незнаний світ.

Тоді я став блудним сином і довго — довго блукав чужими землями...

...Моя Нене, Страднице! Прости мене, що я кинув Тебе! Я не зрадник!

...Чужий вітер пронизував наскрізь моє знесилене тіло, колов обличчя, а собаки шарпали мою подерту одержу та кусали зранені ноги.

Але я йшов і йшов. Через урвища, гори, провалля, трясовини — шукав Правди.

І скрізь кидали у вічі: Чужинець!

Інколи мої зранені ноги підкошувались, і я падав. Тоді я згадував батьківську кров, згадував Матір, і з підкріпленими силами я піднімався і знову йшов. Крізь бурі, блискавиці, хуртовини...

Мамо, Страднице моя! Не сумуй і не журися. Твій син, хоч змучився, стомився, але ще сильний духом і надією. Він готовий до чину! Він Тебе не зрікся і не зречеться. Виглядай! Він прийде на Весні!..

З М І С Т

Прощай	5
Потолочені хліба	8
Колони йдуть...	12
Іменини	16
На кордоні	21
На чужині	24
Дружина	26
Чужими дорогами	30
Хутори горять	38
Кат	52
Марійка	52
Нічний приступ	58
Я не зрадник	62

ОБКЛАДИНКА Б. СПЕСИВОГО